

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КРИМУ У 1941–1943 РОКАХ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ КРОКІВ

Олександр Понипаляк

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN CRIMEA IN 1941–1943: FROM IDEOLOGICAL JUSTIFICATION TO PRACTICAL STEPS

Oleksandr Ponypaliak

The article examines the Crimean aspect of the Ukrainian liberation movement. The program and ideological documents of the Organization of Ukrainian Nationalists regarding their vision of the role and place of Crimea in the geopolitical strategies of the future independent Ukrainian state are analyzed. The second part of the article is devoted to the deployment of Ukrainian nationalist structures on the Crimean peninsula, the peculiarities of their work under German occupation and relations with certain national groups, including the Crimean Tatars.

Even in the interwar period, the ideologues of Ukrainian nationalists developed geostrategic concepts in which Crimea occupied a key place, as a certain outpost of the Black Sea region, which under no circumstances can be inferior. Accordingly, these documents proved the ideas of historical and physical-geographical unity of mainland Ukraine with the Crimea from the times of Kievan Rus, the Cossacks and modern history. In the future vision, Ukrainian nationalists viewed Crimea as the main base of the Ukrainian navy and Ukrainian merchant navy. The issue of the Navy and Crimean ports occupies a special place in these documents.

Ukrainian nationalists were able to begin to implement their plans and implement their own ideas during the German-Soviet war. As early as the beginning of July 1941, the first OUN marching groups moved to the central Ukrainian lands, from where they planned to seize all ethnic Ukrainian lands, creating their own bodies of power and administration, and Crimea was one of their key destinations. Respectively, the OUN (B) and the OUN (M) created special «Crimean» marching groups, which were to move directly to the peninsula. In November 1941, the first OUN groups managed to enter the territory of the Crimea. At that time there was a split in relations between the German occupation regime and Ukrainian nationalists, German repressions against members and supporters of the OUN began in the summer of 1941, so marching groups to the Crimea were under threat of exposure and physical destruction.

Simferopol became the center of OUN activity in Crimea. Separate OUN structures were also established in Dzhankoi, Yalta, and other cities on the peninsula. Under persecution by the Gestapo and the SD, Ukrainian nationalists were still able to gain a foothold in the Crimea and begin systematic organizational work, which consisted of established networks of sympathizers and agents, volunteer and cultural structures.

This article will be of interest to those who are interested in the activities of the Ukrainian liberation movement, OUN groups and the history of Crimea during the German occupation.

Keywords: Crimea, OUN, marching groups, german occupation, World War II.

Український визвольний рух середини ХХ ст. став масштабним явищем вітчизняної історії і поширив свій вплив на більшість українських земель, зокрема і на Крим. Специфіка і розгорнутість діяльності ОУН актуалізує вивчення даної теми як у загальному, так і у регіональному вимірах, особливо коли йдеться про анексовані території України.

Джерельна база дослідження представлена документами українського визвольного руху та спогадами учасників похідних груп, зокрема Є. Стахів, З.Матли, Я. Савка, І. Янчишина (І. Моряк). У вивченні ідеологічних та стратегічних аспектів діяльності ОУН важливе місце займає

«Воєнна доктрина українських націоналістів» М. Колодзінського – один із небагатьох теоретиків українського руху, якому вдалося комплексно подати бачення геополітичної безпеки України і Крим у цій праці займає одне з ключових місць.

У історіографії вивченням даної теми займалася низка дослідників. Однією із перших праць, де висвітлено ідеологічне обґрунтування та діяльність українських підпільників у Криму є книга Л. Шанковського «Похідні групи ОУН. 1955 р.», де цьому питанню присвячений окремий розділ. Також дану тему досліджували вже у наш час В. Проценко, Я. Антонюк, А. Іванець, С. Лашенко, Д. Омельчук, Н. Шевцова, Я. Антонюк, С. Громенко та ін.

Метою статті є аналіз ідеологічного обґрунтування та розгляд боротьби Організації українських націоналістів за включення Кримського півострова до складу майбутньої Української Самостійної Соборної Держави.

У середині тридцятих років минулого століття теоретик українського націоналістичного підпілля Михайло Колодзінський сформулював воєнну доктрину Організації українських націоналістів. У ній він зазначив, що контроль за Чорним морем є одним із фундаментальних факторів військово-політичної безпеки й економічного добробуту майбутньої незалежної України. Ключова роль у контролі за чорноморськими портами і всім Північним Причорномор'ям відводилась Кримському півострову. Відповідно, український ідеолог підсумовував: «Справа моря і Криму мають бути у нас предметом найбільш чуйної пропаганди серед українського народу. Наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море хто буде оспорювати наше право на Крим... Самостійна Україна має всі дані стати одною з найбільших морських потуг, коли ціле північне побережжя Чорного моря і Криму буде в наших руках» (Колодзінський 2019, с. 79 – 80).

Обґрунтовуючи право України на Крим не лише з ідеологічного, але й з історичного боку, М. Колодзінський розглядає низку варіантів ро розвитку подій включно із втратою Кримського півострова у результаті протистояння України з Росією ще майже за 80 років до цього (Колодзінський 2019, с. 79). Так, у разі втрати контролю за півостровом, або у випадку морської блокади кримських портів, він пропонував прорити канал від Запоріжжя до річки Молочна, щоб водним шляхом з'єднати промислові райони Нижнього Подніпров'я із Азовським морем та забезпечити постачання природних ресурсів Донбасу, насамперед вугілля, до Дніпропетровщини. Важливість Криму для України М. Колодзінський визначив так: «Всякі заміри відносно усамотійнення Криму чи то умежинародовлення (створення національних автономій – авт.) треба відкинути з глибшим обуренням. Посідання Криму значить для нас більше, як посідання Сицилії для Італії Італія без Сицилії не може бути великою морською державою, а Україна без Криму не може бути вповні самостійна» (Колодзінський 2019, с. 79).

Значення Чорного моря і Кримського півострова відображено і у виданні ОУН від 1936 р. під назвою «За Українське море!». Обґрунтування важливості для майбутньої незалежної України контролювати Північне Причорномор'я, у дещо поетичній формі, схарактеризовано у документі так: «Найтіснішими вузлами зв'язала доля Україну з Чорним морем. Від світанку свого державницького життя змагає український народ до опанування Чорного моря та його берегів – цієї природної для України широкої брами у світ» (ГДА СБУ, арк. 416).

Аналіз документу показав, що основи світобачення ОУН стосовно Чорноморського регіону і Криму були закладені працями Д. Донцова, зокрема його статтю «За землю і море», що була опублікована у щорічнику «Червона Калина» за 1919 р. Відповідно документ є інформаційно-ідеологічним матеріалом, який мав би готувати членів та симпатиків ОУН до боротьби за незалежність, акцентуючи увагу на важливості взяття під контроль Північного Причорномор'я та Кримського півострова: «То огляди географічного стратегічного, і господарського характеру проявляють за беззастережним належанням Криму до України. Географічне положення його таке, що хто володіє Кримом /з найбільшим воєнним портом — Севастополем/ – той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному /отже українському/ його березу... Добре розуміється на цьому москаль і до цього вирішальне значення правила пристосовують цілі своєї Чорноморської політики» (ГДА СБУ, арк. 420).

Розглядаючи основні віхи української історії пов'язані з Кримом від княжих часів до української революції 1917–1918-го років, автор документа акцентує увагу також і на важливості побудови потужних військово-морських сил і торговельного флоту, основними базами яких мали стати кримські порти (ГДА СБУ, арк. 420–422). Загалом, даний матеріал комплексно й ґрунтовно із історичної та геополітичної позиції доводить приналежність Криму до України.

Таким чином, український визвольний рух бачив Крим як невід'ємну частину України, тому закономірно, що ОУН за першої нагоди спробувала встановити свій контроль над найбільшим півостровом Чорного моря.

З початком німецько-радянської війни ОУН сформувала зі своїх членів та симпатиків похідні групи, які мали прямувати за німецькою армією і встановлювати на українських землях свої органи влади. До Криму рухались дві спеціальні групи розколотої на той час ОУН(М) і ОУН(Б). У жовтні-листопаді 1941 р. похідні групи українських націоналістів пробились у південні регіони України. 16 листопада 41-го року 11-а німецька армія остаточно здолала опір оборонців Криму в районі Перекопу і вийшла на оперативний простір Кримського степу, що дало змогу українським націоналістам проникнути на півострів (Антонюк, Громенко 2014).

На осінь 1941 р. відносини між українськими націоналістами і німецькою окупаційною адміністрацією зайшли в глухий кут. Ще з липня 1941 р. німці розпочали репресії проти членів ОУН. Тому їхнє проникнення до Криму проходило за умов конспірації. Щоправда, група А. Мельника була затримана і репресована СД у Миколаєві, що дало змогу крилу С. Бандери монополізувати представництво українського визвольного руху на півострові (Антонюк, Громенко, 2014).

Слід зазначити, що окупанти на осінь 1941 р. не бачили у своєму тилу в Україні жодної небезпеки крім ОУН(Б). Восени 1941 р. німецькі спеціальні служби повідомляють таке: «Айнзац-групи поліції безпеки і СД приділяють особливу увагу розслідуванню проти тенденцій опору серед населення окупованих територій у зв'язку з цим встановлено, що крім групи Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна встановити серйозну небезпеку. З цієї причини розслідування проти групи Бандери особливо актуалізовано» (Косик 1993, с. 550). Закономірно, що німецькі спеціальні служби всіма силами намагалися нейтралізувати активне крило ОУН, а надто не дозволити йому сформувати свої осередки на окупованих територіях. Зокрема у своїх звітах поліція безпеки і СД 31 грудня 1941 р. повідомляли: «Встановлено, що група Бандери розгорнули свою діяльність у Криму де вона займається пропагандою і намагається створити міцну організацію. Шість груп по шість осіб кожна відправлені зі Львова, щоб здійснити це завдання. Одного члена похідної групи направлено в район Сімферополя, уже арештовано» (Косик 1993, с. 550). Інформація німецьких документів демонструє приблизну чисельність членів ОУН, направлених на роботу у Крим – до чотирьох десятків осіб. Очевидно у документі йдеться про групу ОУН на чолі із Степаном Теслею, яка складала другу частину похідної групи «Крим», оскільки перша група потрапила до рук зондеркоманди XI і повернулася назад на західноукраїнські землі (лише наліт літаків супротивника дав можливість їм вирватись з рук німецьких каральних органів й уникнути фізичного знищення) (Шанковський 1958, с. 176).

Група С. Теслі була сформована на Тернопільщині й з великими втратами дійшла до Криму. У Армянську ця група поділилась на дві частини: одна рушила у Джанкой (Степан Ванкевич, Михайло Любак, Роман Бардахівський), друга – С. Тесля, Іван Осадчук, Гриць Волчак й І. Моряк вирушили до Сімферополя. Джанкойська група впродовж листопада 1941 р. – лютого 1942 р. організувала цивільне життя у місті: відновила роботу місцевої адміністрації, забезпечила функціонування пекарні, водогону і міської комунальної сфери. Але у лютому 1942 р. їх було викрито і разом із місцевими євреями розстріляно німцями в яру (Шанковський 1958, с. 176–177).

Група С. Теслі та І. Моряка на початку грудня 1941 р. року досягла Сімферополя. Обезсилені довгим переходом, постійними переслідуваннями й без будь-якого зв'язку і підтримкою із керівними центрами ОУН на материку (вони самі здебільшого були на той час розпорошені й перебували під загрозою викриття й остаточного знищення німецькими спецслужбами), вже не могли розгорнути активну діяльність. Проте їм вдалося встановити контакт із місцевими українцями, які допомогли виготовити підробні паспорти та знайти конспіративні квартири у Сімферополі, що дало змогу пережити зиму. Сімферопольська група ОУН змогла розпочати організаційну роботу навесні 1942 р. Вона змогла створити низку культурних громадських організацій («Бюро допомоги українцям», капелу бандуристів, «Український музично-драматичний театр ім. Тараса Шевченка» в чисельності 60 осіб тощо). Завдяки театру, який їздив на гастролі в Ялту і Джанкой вдалося поширити мережу на окремі райони Криму (Шанковський 1958, с. 179–180).

Особливістю нацистської окупації у Криму було те, що німці давали дозвіл на створення волонтерських організацій для допомоги цивільному населенню за національною ознакою (кримсько-татарські, російські, українські). Цей фактор відкрив шляхи напівлегальної діяльності українських націоналістів у Криму.

Вийти на зв'язок із організаційним центром підпілля ОУН на Південно-Східних Українських Землях у Дніпропетровську кримським підпіллям вдалося лише літом 1942 р. У цей час підпілля ОУН перейшло до протистояння з німецьким окупаційним режимом і повністю відмовилось від напівлегальної боротьби. У своїх мемуарах І. Моряк пояснював цю обставину так: «Після кількомісячного збирання інформації і вже чисельних знайомств з місцевими українцями, ми побачили, що заки нам почати яку небудь політичну чи навіть пропагандивну працю

серед місцевих українців, нам конечно створити офіційні чи легальні форми організованого українського громадського життя, а це з таких причин: почалася організація життя серед інших національних груп татар і росіян, а організація українського життя вимагали місцеві українці».

Однак у кінці 1942 р. німецька окупаційна адміністрація стала більш пильно слідкувати за роботою легальних українських організацій, що діяли в Криму під керівництвом законспірованих оунівців. На початку 1943 р. пройшла хвиля арештів, був заарештований і згодом страчений гестапо С. Тесля. Відбулися облави на інших підпільників, багато з яких розконспірували німецькі спецслужби. За таких обставин у травні 1943 р. І. Моряк був вимушений покинути Крим, де його активно розшукувало гестапо (Шанковський 1958, с. 190).

Особливими склалися відносини між українськими націоналістами та кримськими татарами. Як зазначають оунівці кримські татари ненавиділи все російсько-імперське і підтримували ідею єдності України з Кримом. Ці думки не заперечували навіть ті діячі кримсько-татарського руху, які орієнтувалися на Туреччину. І. Моряк згадував: «У всіх моїх розмовах тоді з татарами я не стрінув ні одного, який заперечував би залежність Криму від України під господарчим, економічним, а навіть політичним оглядом, і всі вони признавали, що в самостійній Україні будуть забезпечені їхні інтереси». (Шанковський 1958, с. 188). Слід наголосити, що українським націоналістам та кримським татарам вдалося налагодити особистісні контакти та приятні стосунки, попри мовний та культурний бар'єр (Антонюк, Громенко 2014).

Не зважаючи на загибель і від'їзд керівників підпілля ОУН із Криму, структури підпілля змогли встояти. У червні 1943 р. на півострів приїхав Євген Стахів, який відзначив, що мережа українського визвольного руху на півострові продовжує активну роботу. Місце західноукраїнських діячів замінила місцева молодь (Шанковський 1958, с. 190).

8 квітня 1944 р. розпочалася Кримська операція, внаслідок якої армії 4-го Українського фронту до 12 травня повністю звільнили від німецьких і румунських військ Крим. В умовах радянської влади існування підпілля ОУН в Криму було неможливим.

Таким чином українському визвольному руху під час Другої світової війни вдалося поширити свою мережу на територію Кримського півострова. Попри жах німецької окупації, карально-репресивних заходів ворожих спецслужб, українські націоналісти продовжували боротися за незалежність України у Криму, як на невід'ємній частині Української держави.

Український визвольний рух у міжвоєнний період ідеологічно обґрунтував та концептуально визначив місце і роль Кримського півострова у геополітичній стратегії України. Слова українських патріотів не розходились із ділом, окрім теоретиків вони були й практиками, боролися за встановлення української влади у Криму та включення півострова до незалежної Української держави.

Список джерел та літератури

- АНТОНЮК, Я., ГРОМЕНКО, С., 2014, Тризуб і Тамга: ОУН в Криму. Київ: «Історична правда».
ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 48, арк. 410–441.
- ІВАНЕЦЬ, А., 2003, Він боровся в Криму за самостійну Україну. «Кримська світлиця». № 4».
- КОЛОДЗІНСЬКИЙ, М., 2019, Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ: «Основа».
- КОСИК, В., 1993, Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ.
- ЛАЩЕНКО, С., 2008, Євген Стахів: «Кримський рій» я застав ще в Кривому Розі. «Кримська світлиця». № 1».
- ОМЕЛЬЧУК, Д., ШЕВЦОВА, Н., 2002, Чи була ОУН в Криму? «Кримська світлиця». № 48.
- СТАХІВ, Є., 1955, Спогади про Крим у 1941–1945 рр. «Сучасна Україна». № 3(105).
- ЧАРТОРИЙСЬКИЙ, М., 1941, Від Сяну по Крим. Нью-Йорк: «Hoverlia».
- ШАНКОВСЬКИЙ, Л., 1958, Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен: «Український Самостійник».

References

- ANTONIUK Ya., HROMENKO S., 2014, Tryzub i Tamha: OUN v Krymu [Trident and Tamga: OUN in the Crimea]. Kyiv: «Istorychna pravda». [In Ukrainian].

CHARTORYISKYI, M., 1941, Vid Sianu po Krym. [From Sian to the Crimea]. Niu-York: «Hoverlia». [In Ukrainian].
HDA SBU [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 13, spr. 376, t. 48. – p. 410–441. [In Ukrainian].

IVANETS A., 2003, Vin borovsia v Krymu za samostiinu krainu [He fought in the Crimea for an independent country]. «Krymska svitlytsia». № 4. [In Ukrainian].

KOLODZINSKYI, M., 2019, Voienna doktryna ukrainskykh natsionalistiv [Military doctrine of Ukrainian nationalists]. Kyiv: «Osnova». [In Ukrainian].

KOSYK V., 1993, Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II.]. Paryzh, Niu-York, Lviv: «NTSh». [In Ukrainian].

LASHCHENKO, S. 2008, Yevhen Stakhiv: «Krymskyi rii» ya zastav shche v Kryvomu Rozi [«Crimean group» I found in Kryvyi Rih]. «Krymska svitlytsia». № 1. [In Ukrainian].

OMELCHUK, D., SHEVTSOVA, N., 2002, Chy bula OUN v Krymu? [Was there the OUN in the Crimea?]. «Krymska svitlytsia». № 48. [In Ukrainian].

SHANKOVSKYI, L., 1958, Pokhidni hrupy OUN (prychynok do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr.) [Derivative groups of the OUN (reasons for the history of derivative groups of the OUN in the central and eastern lands of Ukraine in 1941–1943)]. Miunkhen: «Ukrainskyi Samostiinyk». [In Ukrainian].

STAKHIV, Ye., 1955, Spohady pro Krym u 1941–1945 rr. [Memoirs of the Crimea in 1941–1945]. «Suchasna Ukraina». № 3(105). [In Ukrainian].

Діяльність українського визвольного руху у Криму у 1941–1943 роках: від ідеологічного обґрунтування до практичних кроків

У статті вивчається кримський аспект діяльності українського визвольного руху. Аналізуються програмні та ідеологічні документи Організації українських націоналістів стосовно їхнього бачення ролі і місця Криму у геополітичних стратегіях майбутньої незалежної Української держави. Друга частина статті присвячена розгортанню структур українських націоналістів на Кримському півострові, особливостям їхньої роботи в умовах німецької окупації та взаємовідносинам із окремими національними групами, зокрема кримськими татарами.

Ще у міжвоєнний період ідеологи українських націоналістів розробляли геостратегічні концепти у яких Крим займав ключове місце, як певний форпост Чорноморського регіону яким за жодних обставин не можна поступатися. Відповідно, у цих документах доводились ідеї історичної та фізико-географічної єдності материкової України з Кримом від часів Київської Русі, Козаччини і до новітньої історії. У майбутньому баченні українські націоналісти розглядали Крим як основну базу українських військово-морських сил та українського торгового флоту. Питання ВМС і кримських портів у цих документах займає особливе місце.

Почати реалізовувати свої плани й втілювати у життя власні ідеї українські націоналісти змогли в умовах німецько-радянської війни. Вже на початку липня 1941 р. перші похідні групи ОУН рушили на центральноукраїнські землі, звідки планували опанувати всі етнічні українські землі, створюючи на них свої органи влади та управління і Крим був для них одним із ключових пунктів призначення. Відповідно ОУН(Б) і ОУН(М) створили спеціальні «кримські» похідні групи, які мали рухатися безпосередньо на півострів. У листопаді 1941 р. першим групам ОУН вдалося зайти на територію Криму. На той час відбувся розкол у відносинах між німецьким окупаційним режимом та українськими націоналістами, вже з літа 1941 р. розпочалися німецькі репресії проти членів і прихильників ОУН, відтак похідні групи, що рухалися до Криму перебували під загрозою викриття і фізичного знищення.

Центром діяльності ОУН у Криму став Сімферополь. Окремі структури ОУН були створені також у Джанкої, Ялті та в інших містах півострову. Перебуваючи під переслідуванням гестапо і СД, українські націоналісти все ж змогли закріпитися у Криму і розпочати систематичну організаційну роботу, яка полягала у створенні мережі симпатиків і агентів, волонтерських та культурних структур.

Дана стаття буде цікава тим, хто цікавиться діяльністю українського визвольного руху, похідних груп ОУН та історією Криму періоду німецької окупації.

Ключові слова: Крим, ОУН, похідні групи, німецька окупація, Друга світова війна.

Oleksandr Popyalyak, PhD in history, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Олександр Поппалляк, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Received: 17.09.2021

Advance Access Published: October, 2021